

Kiedy mówimy o filozofii na przełomie stuleci, mamy zazwyczaj na myśli przede wszystkim współczesną filozofię, jej charakter, tendencje i przemiany. Przełom wieków (a w tym przypadku nawet tysiącleci) stwarza, z jednej strony, szczególną sytuację, jakąś atmosferę smutku czy zawodu z czegoś, co odchodzi i nie spełniło oczekiwań, a z drugiej strony, budzi niepewność czy napięcie wobec tego, co nadchodzi, z czym możemy wiązać pewne nadzieje. W dziejach Czech doświadczeniem historycznym w takim sensie był miniony przełom wieków, który zastał czeskie społeczeństwo i jego duchową kulturę w szczególnej sytuacji.

Gospodarczy, społeczny, cywilizacyjny i ogólnokulturalny awans czeskiego narodu w ostatniej, trzeciej części XIX i na początku XX wieku był zadziwiająco szybki i wszechstronny. Nie powiodły się wprawdzie próby uzyskania państwowej autonomii, dlatego czeska polityka orientowała się na pozytywną codzienną pracę, która przyniosła, na przykład, jednolity system czeskiego kształcenia od najniższych szkół podstawowych aż po uniwersytet i wyższe szkoły kierunków technicznych oraz artystycznych. Jednocześnie rozwijała się czeska nauka i technika. Stopniowo kształtowało się społeczeństwo obywatelskie, opierające się na gminnych i miejskich samorządach, na sieci stowarzyszeń i dobrowolnych organizacji, a także system partii politycznych, który w zasadzie przetrwał aż do końca 1. republiki. Czesi na przełomie XIX i XX stulecia należeli do społecznie najbardziej rozwiniętych narodów bez państwa w ówczesnej Europie. Nadzwyczaj dynamiczne zmiany dokonywały się w sztuce. Jakie miejsce w tym rozwoju miała czeska filozofia?

JAN ZOUHAR

Filozofia czeska
końca XIX stulecia
w życiu narodowym

Praca Podivena (Podiven – to pseudonim trójki autorów: historyka Milana Otáhala, politologa Petra Pitharta i psychiatry Petra Příhody; pierwotnie pisali tę książkę jako „samizdat”) *Češi v dějinách nové doby*, która wywołała względnie szeroką dyskusję oraz ujawniła zróżnicowanie opinii, tak ocenia osiągnięcia czeskiej filozofii na przełomie wieków: „W tym okresie w Czechach w ogóle nie uprawia się filozofii, jeśli używamy słowa »uprawiać« w potocznym znaczeniu, oznaczającym także pewne wymagania. [...] Tradycyjnie marne czeskie myślenie filozoficzne bez szczególnego zapалу podążało drogą najmniej wymagającą [...], przybywało pozytywistów i materialistów, w zasadzie epigonów, przejmujących automatycznie ten najbardziej hałaśliwy i najbardziej narzucający się europejski obyczaj światopoglądowy [...]. Czeskie dyletanckie społeczeństwo nie dało uwikłać się w filozoficzne spory i trzymało się swego [...] nie mędrkuj i życia sobie pilnuj [...]. Zarodki myślenia filozoficznego padły w Czechach na nieurodzajny grunt.”¹

Twierdzeniu temu, które nie jest bynajmniej odosobnione, można przeciwstawić filozoficzną aktywność naszych autorów oraz instytucji końca XIX i początku XX stulecia, przypomnieć czasopisma (wprawdzie dopiero od roku 1900 zaczyna wychodzić pierwsze czeskie specjalistyczne pismo filozoficzne „Česká mysl”, lecz w latach dziewięćdziesiątych artykuły filozoficzne publikowano w czasopismach „Osvěta”, „Athenaeum”, „Rozhledy”, „Naše doba” i innych), działalność przekładową (np. tłumaczenia Platona, Arystotelesa, Epikteta i innych antycznych autorów, z filozofii współczesnej przekłady prac J. St. Milla, H. Spencera; Nietzschego *Zaraturstřę* przełożył w roku 1896 F. V. Krejčí, Hume’a *Badania* w roku 1899 J. Škola), docenić w związku z tym zasługi między innymi Josefa Pelcla jako redaktora Knihovny Rozhledů i Kritické knihovny, Karla Stanislava Sokola jako redaktora Vzdělávací bibliotéky, a także rajhradskiego benedyktyna Pavla Vychodila jako tłumacza pism Arystotelesa. A jakie oryginalne filozoficzne teksty u nas ukazywały się wówczas? W pracach Gustava Záby i F. X. Procházki pobrzmiewa wpływ herbartyzmu (pracę Záby *Pyrrhonismus* wydano drukiem w roku 1890). Masaryk w tym czasie opublikował *Českou otázku* (1895), *Naši nynější krizi* (1895), *Jana Husa* (1896), *Karla Havlička* (1896), *Moderního člověka a náboženství* (jako kontynuację *Naši doby* 1896–1898), *Otázku sociální* (1898), a w języku niemieckim *Palackého ideu národa českého* (1899). W latach dziewięćdziesiątych stopniowo dochodzi do głosu druga generacja czeskich pozytywistów – František Krejčí (*Element psychologický*, 1895, *Zákon asociací*, 1897, podręcznik *Psychologii*, 1897, i *Logiki*, 1898), František Čáda (rozprawa habilitacyjna *Noetická záhada u Herberta Spencera a Stuarta Milla*, 1894), František Drtina (*Myšlenková*

¹ Podiven: *Češi v dějinách nové doby*. Praha 1991, s. 208–211.

soustava středověku, 1898, *Středověk a křesťanství*, 1898). Pozytywizm metodologicznie w istotny sposób wpłynął na czeską historiografię (szkoła J. Golla) i językoznawstwo (młodogramatycy). Czescy filozofowie katolicy starali się o rozwój neotomizmu. Eugen Kadeřávek wydał *Metafyziku obecnou* (1898) i rozprawę *O ateismu* (1896), Josef Pospíšil, autor *Filozofie podle zásad sv. Tomáše Akvinského*, opublikował jej drugą część *Kosmologie* w roku 1897, Pavel Vychodil dwuczęściową *Apologii křesťanství* (1893, 1897). Ówczesną sytuację czeskiej filozofii chciałbym jednakże określić na podstawie trzech kwestii:

- 1) przygotowania czeskiej filozofii do włączenia się w europejską dyskusję filozoficzną,
- 2) sposobu zreflektowania ówczesnego kryzysu społecznego,
- 3) tzw. praktycyzmu czeskiego myślenia.

1. W europejskiej filozofii końca XIX i z początku XX wieku dokonywał się pewien przełom. Nowożytny racjonalizm kartezjański był podtrzymywany przez ideę panowania człowieka nad przyrodą i jego roszczenie panowania, jednocześnie jednak ta filozofia subiektywności wniosła paradoksalnie poczucie osamotnienia człowieka i utraty rzeczywistych wartości życiowych. W tej sytuacji europejskie myślenie na przełomie stuleci podążało w zasadzie czterema drogami: kontynuacją badań nad metodologicznymi podstawami nauki, jak to pokazał zarówno dalszy rozwój pozytywizmu, jak i neokantyści oraz W. Dilthey; dalej zwrotem ku konkretnemu człowiekowi, człowiekowi zmysłowemu, cielesnemu, ku życiu, jak to przedstawia filozofia życia, głównie Nietzsche i Bergson; zwrotem ku „rzeczom samym”, dążeniem do przezwyciężenia tradycyjnej subiektywności, jak to ukazuje fenomenologia Husserla; wreszcie staraniem o nowe przemyślenie podstaw wiary religijnej w nowoczesnym świecie, jak to działo się np. w neotomizmie. Spotykamy się z twierdzeniem, że czeska myśl filozoficzna nie była przygotowana, nawet że nie była zdolna włączyć się do aktualnej dyskusji filozoficznej. Mimo że w jakiś sposób należała do myśli austriackiej, rzekomo nie uchwyciła intencji psychologii postaci, Brentanowskiej psychologii deskryptywnej, empiriokrytycyzmu Ernsta Macha i nie wykorzystała impulsu, który wynikał z wcześniejszego herbartyzmu. Pozostawała ponadto pod wpływem austriackiej herbartowskiej szkolnej filozofii, nie miała rzekomo zrozumienia dla krytycznej i transcendentalnej filozofii i jej kontynuatorów. Można zgodzić się z tym, że czeskie myślenie rzeczywiście nie zareagowało na wszystkie te impulsy. Jednak w XIX wieku w ramach czeskiego heglizmu ze zrozumieniem odwoływano się do klasycznego idealizmu niemieckiego, czeskie myślenie dowiodło umiejętnego spożytkowania inspiracji realizmu herbartowskiego na użytek badań empirycznych i rozwoju pedagogiki (G. A. Lindner) oraz estetyki (J. Durdík, O. Hostinský), reagowało także na arystotelesowski realizm Brentana. Oczywiście, czeskie myśle-

nie stopniowo oddzielało się od myśli austriackiej i to możemy uważać za jedną z przyczyn, że wprawdzie tylko referując rejestrowaliśmy pojawianie się nowych nurtów myślowych, które wyrastały również z austriackiej tradycji myślowej – dalszych faz pozytywizmu, fenomenologii, freudyizmu. Kontakt z ówczesną europejską filozofią już mieliśmy – Masaryk dokonał otwarcia w stronę angielskiej i francuskiej filozofii, należy również wspomnieć o wykorzystaniu pozytywistycznej metodologii np. w naszej historiografii, za zasługę profesora brneńskiego seminarium teologicznego Josefa Pospíšila trzeba uznać to, że dzięki jego pracy *Filozofie podle zásad sv. Tomáše Akvinského* rozwijała się filozofia (neo)scholastyczna, witalistyczne stanowisko prezentował František Mareš, który nawiązywał także do filozofii Kanta, a w interesujący sposób filozofię Schopenhauera i Nietzschego kontynuował w swych pracach Ladislav Klíma. Należy dodać, że częściowe nieprzygotowanie czeskiej filozofii do włączenia się w europejski dialog filozoficzny wynikało również z faktu, że w czeskim środowisku filozofia miała specyficzne zadania do spełnienia.

2. Problem kryzysu jest ważkim tematem współczesnej filozofii. Niewątpliwie dzieje się tak dlatego, że współczesność jest czasem kryzysu, ponieważ w stanie kryzysu są jej podstawy. Rozważania nad pojęciem kryzysu doprowadziły do wypracowania trzech semantycznych modeli kryzysu: kryzysu jako trwałego stanu, kryzysu jako gwałtownego przejścia z jednego etapu do drugiego i kryzysu jako ostatniej, końcowej fazy. Za kryzys jednak możemy także uważać relację między doświadczeniem a oczekiwaniem, kiedy doświadczenie zawęży się wskutek odrzucania tradycji i kiedy oczekiwanie staje się utopią. Właśnie ten problem jest, w szerszym znaczeniu tego słowa, europejskim problemem, przejawia się także w przemianach europejskiej filozofii, w podkreślaniu problemu wartości oraz ich poszukiwania, stanowi znamień współczesności.

U schyłku XIX wieku wielu naszych myślicieli zastanawiało się nad tzw. kryzysowym stanem społeczeństwa. Dotyczy to jednakże raczej poczucia kryzysu, świadomości kryzysu, historycznie uwarunkowanej refleksji nad sytuacją, która wiąże się z rodzajem niecierpliwości. Niewątpliwie, nasza cała kultura była ogarnięta atmosferą końca wieku, przewartościowaniem wartości, początkiem modernizmu. Świadomość kryzysu określała sposób indywidualnych wypowiedzi wielu autorów, stała się ich podstawowym punktem odniesienia. Proces kształtowania się warunków intensywnego rozwoju narodowego przebiegał u nas wraz z pogłębiającym się krytycyzmem wobec nowych teorii i koncepcji. Z większą wrażliwością przyjmowano wszelkie te impulsy, które umożliwiały pozornie lepsze wyrażenie niezadowolenia z danych stosunków oraz drogi ich przemiany. Zaznaczył się u nas także problem wpływów Nietzschego na przełomie stuleci. Można się przekonać, że było to zagadnienie szersze, włączające nas w europejski kontekst.

Oczywiście, wcale nie chodziło tu tylko o niespełnione emancypacyjne dążenia narodu albo o kryzys czeskiej polityki, ale o głębszy i podstawowy problem, mianowicie o kryzys współczesnego człowieka albo bardziej precyzyjnie – o problem człowieka współczesnych czasów. Masaryk zagadnienie to postrzegał jako problem moralny, jako kwestię utraty religijności, jako problem człowieka ogarniętego sceptycyzmem. I w Masaryka *České otázky* przewijały się nie tylko polityka, patriotyzm, filozofia dziejów, prawnopañstwowość, kultura, szkolnictwo, ale eksponował on przede wszystkim dylematy współczesnego człowieka, prawdę ludzkiej egzystencji i szczerść naszego działania. Czeska filozofia na przełomie wieków starała się określić i przezwyciężyć odczucia kryzysu. Postępowała moim zdaniem w sposób właściwy – odsłaniała mistyfikacje, pozbywała się iluzji, tłumaczyła rzeczywiste podstawy naszych działań i ich sens.

3. W czeskiej literaturze filozoficznej za sprawą Jana Patočki i Erazima Koháka natrafiamy na rozróżnienie tzw. czystej i tzw. marginalnej, stosowanej filozofii. Czysta filozofia jest ponadczasowa, ogólnoludzka, zajmuje się zagadnieniami, które wypływają z ludzkiego istnienia w świecie i w czasie, zawsze i wszędzie. Czeska filozofia zapewne z tego punktu widzenia jawi się z wyjątkami jako tzw. filozofia marginalna, stosowana, związana z jakąś sytuacją historyczną, interpretująca tę sytuację, reagująca na praktyczne problemy i ich rozwiązywanie, jako filozofia, która zajmuje się pytaniami uznawanymi za społecznie aktualne. Tendencja do praktycyzmu kieruje uwagę w stronę pewnych problemów, natomiast fundamentalne, czysto filozoficzne tematy podejmowano dopiero w okresie międzywojennym. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku największe zainteresowanie budziły problemy człowieka i społeczeństwa, kulturowa orientacja czeskiego narodu, zagadnienie sensu czeskiej historii, a kwestie te ze społecznego punktu widzenia uznawane były u nas za kluczowe również w całym XX wieku i od filozofii rozwiązania ich oczekiwano.

Przełom wieków ożywił i dynamizował życie intelektualne. Jego składnikiem było także myślenie filozoficzne, które nie odgrywało jednak dominującej roli. Mimo to okres ten znamionują pewne osiągnięcia. Przejawiała się w nich jedna z trwałych cech czeskiego myślenia filozoficznego, które związane jest z życiową aktywnością, z codziennym życiem oraz zyskuje akceptację, dopóki dowodzi zdolności rozwiązywania praktycznych problemów, a także odpowiada na żywotne pytania naszego narodowego i indywidualnego życia.

Jan Zouhar

CZECH PHILOSOPHY IN THE LIFE OF THE NATION AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Summary

The paper deals with the situation in the Czech philosophy at the break of 19th and 20th centuries considered on the background of the social-national and political life of the Czech nation. Considerations over that situation have been carried out in three aspects: 1) the relation of Czech philosophy to European philosophy; 2) the crisis of philosophy and, generally, the social crisis and the crisis in which man has found himself; 3) practical-utilitarian character of the Czech philosophy. In the first case, despite some unfavourable opinions about Czech philosophical thinking, the activity of Czech philosophers at that time was significant – the periodical „Česka mysl“ begins to appear as well as works relating to main European philosophical currents. In the second aspect – the crisis concerns the historical conditioning of the reflection on the situation which is connected with a kind of impatience. The totality of culture was submerged in the atmosphere of the end of the century, revaluation of values, the beginning of Modernism. The consciousness of the crisis determined the individual expressions of the authors, it became their basic point of reference. In the third case the Czech philosophy, though with exceptions, looms as the so called marginal philosophy, as applied philosophy connected with some historical situation, interpreting that situation and reacting to the practical problems and their solving, as a philosophy which deals with questions considered to be socially current. In the works of the philosophers there showed itself one of the permanent features of the Czech philosophical thinking which is connected with the life activities, with everyday life. It was acknowledged because it proved the ability to solve practical problems and to answer the vital questions of our national and individual lives.

Jan Zouhar

TSSCHECHISCHE PHILOSOPHIE ENDE DES 19. JHS IM NATIANALLEBEN

Zusammenfassung

Der Artikel betrifft die Situation der tschechischen Philosophie um die Wende des 19. zum 20. Jh. auf dem Boden des gesellschaftlich-nationalen und politischen Lebens des tschechischen Volkes. Das Thema wurde unter drei Gesichtspunkten behandelt: 1) Verhältnis der tschechischen Philosophie zur europäischen Philosophie; 2) Krise der Philosophie, der Gesellschaft und der menschlichen Situation; 3) Gebrauchsscharakter der tschechischen Philosophie. Obwohl die tschechische Philosophie nicht immer guten Ruf hatte, waren die tschechischen Philosophen in der Zeit sehr aktiv. Es erschienen die philosophische Schrift „Česka mysl“ und andere, an europäische philosophische Strömungen anknüpfende Schriften. Die oben erwähnte Krise betraf historisch bedingtes Nachdenken über die Situation der spezifischen Aufregtheit. Die ganze damalige Kultur war von der Stimmung der Jahrhundertwende, von der Umwertung aller Werte und vom Modernismus erfüllt. Die Krise hat die individuellen Aussagen vieler Autoren bewirkt. Tschechische Philosophie gilt, mit wenigen Ausnahmen, als eine zweitrangige Philosophie, die nur gelegentlich, abhängig von der historischen Situation auf konkrete Probleme reagiert und nach deren Lösung sucht. Kurz gesagt beschäftigt sie sich nur mit gesellschaftlich aktuellen Fragen. Die Schriften der tschechischen Philosophen beweisen, dass die tschechische Philosophie mit der Lebensaktivität, mit täglichem Leben verbunden ist und praktische Probleme des tschechischen Volkes lösen kann.